

Najbolj monumentalno obliko portala iz tega časa poznamo v Kranju samo pri imenitni palači na Titovem trgu 2, prezidani v sedanjo obliko med leti 1834 in 1847. Ta stavba ima lep — v mestu edini — stebriščen portal: po en pilaster in po en steber na vsaki strani nosijo balkon; preklada je spet razčlenjena s triglifi, plató balkona pa je navadno profiliran. Dostop nanj je skozi poseben portal iz sobe prvega nadstropja. Celoten portal je za kranjske razmere prav mogočnih mer, saj je služil tudi za prevoz vprege in za reprezentančno (slika 14). Razumljivo je, da je portal izreden okras hišne fasade in trga: te vrste portalov postavljajo navadno sploh le na tržno ali cestno stran. Z balkona nad njim je imel lastnik lep pregled po mestu, pristvoval je tam svečanostim in mu je hkrati služil za odmor.

Najnavadnejši portali, ki jih začno postavljati sredi XIX. stoletja in ki so bili v rabi nekaj desetletij, pa so taki, kakršnega nam kaže slika 15. Pravokotno ogredje zaključuje profil preklade v višini zidnega venca; na sklepnem kamnu, ki ima zdaj izrazito dekorativno funkcijo, sta navadno letnica in monogram pa tudi hišna številka. Naš portal je datiran v leto 1850.

Ob koncu stoletja so portale postavljali v znamenju tako imenovanih neostilov in razvojno nimajo nobenega pomena. Po končani prvi svetovni vojni je slog nove stvarnosti prinesel najradikalnejšo obliko portala, ki se pogosto omejuje le na predrtino v zidu in se tako odreka vsakršnemu historičnemu nakitu.

Po tej časovni in stilni razvrstitvi portalov moremo zaključiti naslednje: V gotski dobi je Kranj sestavni del srednjeevropskega ali še boljše vzhodnoalpskega kulturnega in umetnostnega miljeja in srečno združuje v času pozne gotike elemente severne in južne umetnosti. Radikalnejše italijansko renesančne oblike portalov uvede ob koncu XVI. stoletja plemiški sloj, ki vztraja v tej težnji tudi vse naslednje XVII. stoletje. Barok se je Kranja dotaknil le v svoji zadnji fazi, pač pa se more klasicistična doba ponašati z večjim številom kvalitetnih portalov; po tem času pa bogata domača kamnoseška dejavnost degenerira in zamre.

¹ Glej Stelctovo poglavje o srednjeveški umetnosti v Kranju, 1. Poznogotska arhitektura, stran 115—152 v Josipa Zontarja; ² Josip Zontar: Zgodovina mesta Kranja, 1939, str. 195—202.

IZ ZGODOVINE DELAVSKEGA GIBANJA V LJUBLJANI

Rudolf Golouh

Ko danes vrednotimo začetke socialnega gibanja v Sloveniji in jih ponosno štejemo med najbitnejše dogodke naše preteklosti, vidimo, da je Ljubljana že takrat vodilno vplivala na razvoj našega političnega življenja. Osnovala je prvo slovensko delavsko izobraževalno društvo in izvojevala prvi štrajk na slovenskih tleh.

Delavsko izobraževalno društvo »Slovenska Lipa«, osnovano že leta 1869, je ostalo dolgo dobo matica socialističnega gibanja v Sloveniji. Kasneje so nastala po vzoru »Slovenske Lipe« podobna društva tudi v Trstu, Celju, Mariboru, Ptujju in drugje. Po prvem členu društvenih pravil je bil njegov namen, »brani in pospeševati duševne in gmotne koristi delavskega stanu«. Društvo je skušalo doseči ta namen, kot pravi drugi člen istih pravil, »z imenitnimi znanstvenimi (delavcem primernimi) razpravami in naukom, tudi knjižnice ustanavlja, govore in razprave ter radevoljne razgovore tiska je in prodajaje, petje goječ, družabne veselice, telovadstvo in izgrede (izlete, op. pisca) napravljaje« itd. V resnici pa je šlo ustanoviteljem za mnogo več, kot je bilo takrat po zakonu dovoljeno, če pomislimo, da je poslal že leto dni zatem tedanji voditelj nemške socialne demokracije Most, kasnejši prvobornik mednarodnega ekstremnega revolucionarnega gibanja, sodrugom v Ljubljani pismo, v katerem je javljal svoj prihod v Ljubljano in med drugim pisal: »Posrečilo se mi je že pripeljati delavce iz vse Štajerske in Koroške na pravo pot, pa tudi v Ljubljani menda ne bo drugače.«

Dejstvo, da so se ljubljanski delavci ob tedanjem velikem sporu med levim in desnim krilom socialne demokracije, ki je pretresel vse mednarodno delavsko gibanje, v veliki večini izjavili za radikalno smer neposredne individualne in kolektivne revolucionarne akcije delavskih množic in si s tem nakopali srd oblasti ter nepoučene javnosti, ki jih je zato imenovala »krvavce«, nam več kot potrjuje njih napredno, revolucionarno mišljenje in pogum. »Krvavci« se niso branili tega naslova in se na svoji poti niso dosti ustavljali. Ko se je takratno delavsko gibanje delilo na dve smeri — na zmerno, ki je hotela rešiti socialno vprašanje s samopomočjo, reformami, s postopnim izboljšanjem delavskih eksistenčnih pogojev, z volilnim in parla-

mentarnim bojem, in na radikalno, ki je videla možnost osvoboditve delavstva izpod kapitalističnega izkoriščanja le v revolucionarni akciji za izvojevanje oblasti, ki naj bo ljudska in služi ljudstvu — so se odločili za to pot. Iz poročil policijskih oblasti in deželnih predsednikov dunajski vladi je razvidno, da je ljubljansko delavstvo osvajalo revolucionarne nauke, odobravalo in tudi gmotno podpiralo prve delavske štrajke, ki so se takrat vršili v raznih krajih tedanje Avstrije in v drugih državah, ter bilo z vsemi svojimi simpatijami na strani Pariške komune, tega največjega revolucionarnega dogodka tistih let.

Tako je prvo delavsko društvo, ki so ga osnovali ljubljanski delavci pred dobrimi osemdesetimi leti, postavilo prve trdne temelje delavskemu gibanju v Sloveniji. Od tod so se širile socialistične ideje v delavske centre na deželi, predvsem pa v rudarske revirje. Naši politični zgodovinarji zato povsem upravičeno sodijo, da je to delavsko društvo, ki je prvotno bolj nejasno, kasneje pa vse bolj odrejeno in zavestno stopalo na pot mednarodnega socializma in razredne borbe, razgibalo tudi tedanje slovensko brezznačajno meščansko politično življenje, ki je tonilo v slogaštvo in brezciljnosti, saj mu je bil vrhovni program »vse za vero, dom in cesarja«, medtem ko sta bila slovenski delavec in kmet socialno brezpravna in nacionalno zaničevana.

Na ustanovnem kongresu Jugoslovanske socialistične stranke, ki se je vršil leta 1896 (prav tako v Ljubljani), je tovariš Zavertnik omenil v svojem tajniškem poročilu važno vlogo tega društva v razvoju socialnega gibanja med Slovenci in med drugim poudaril:

»Že v tistih časih so nekateri delavci spredvideli, da jim ni zastoj pričakovati rešitve od meščanskih strank. Prepričani, da jim bode samo takrat boljše, ako si bodo sami pomagali, so sklicali leta 1869 shod delavcev v dvorano starega strelišča, kjer je zbor sklenil ustanoviti delavsko izobraževalno društvo... Zanimanje mej delavci je bilo veliko in v kratkem času je imelo društvo prav lepo število članov... Delavsko izobraževalno društvo se je razvijalo, proučevalo je probleme, kateri vihrajo po vsem svetu in davajo obeležje novemu času, in povečalo se je od leta do leta. Marsikateri delavec, ko je spoznal krive preroke klerikalcev in bojazljivih liberalcev, je stopil v njihove vrste. Vsaki mesec bil je javen shod, ob kojih priložnostih se je kritikovalo

vse, kar je bilo gnilega v Ljubljani in sploh v slovenskih deželah. A bilo je tega dovolj. Ze so se kavsali liberalci in klerikalci, imenovaje drug drugega izdajalce domovine in naroda, v resnici pa niso mislili ni jedni ni drugi na narod, temveč samo na svoje strankarske interese. Za kmeta niso imeli časa, na delavca pa sploh nikdar niso mislili... Še nekaj let je minilo, a hkrati so se začeli za socialiste kaj žalostni časi. Vsaka nepremišljena beseda spravila je dotičnega v zapor, a kdor bi kak letak nosil... prišel je v nevarnost, da ga postavijo za ta ali oni zločin pred sodnike. Politične prestopke... kaznovalo se je tedaj z mnogoletno ječo.«

Da so bili tisti časi za slovenske socialiste res težki, dokazuje poznejša razprava pred porotnim sodiščem v Celovcu, naperjena proti organizatorju delavskega gibanja v Ljubljani, Železnikarju in nekaterim njegovim tovarišem. Železnikar pa je bil zaradi svojega javnega delovanja obsojen na deset let ječe. »Krvavci« pa so kar pri belem dnevu in pred sodnijskim poslopjem napadli s kamenjem in opekami namestnika državnega pravnika Pajka, ki je skrajno rigorozno sestavljal obtožbo proti Železnikarju in sodelavcem! Oblast si prav zato ni upala voditi procesa pred ljubljanskim sodiščem.

Delovne razmere so bile takrat povsod skrajno težke, še posebej pa v Sloveniji, kjer so morali delavci delati po dvanajst ur dnevno, delavke pa še več, in to za skrajno nizko plačo. Delavstvo industrijsko bolj razvitih držav je skušalo izvojevati nižji delovni čas in boljše plače z močnimi organizacijami in medsebojno pomočjo. To gibanje se je začelo najprej v Angliji. V časopisih se je pojavila nova beseda »strike«. Delavci so terjali višje plače in krajši delovnik; če so jim bile zahteve odbite, so prenehali z delom in zapustili tovarne in delavnice. Gibanje je v kratkem zajelo Francijo, Nemčijo in druge države. Prodrlo je tudi do nas. Prvi »strike« ali štrajk, kot pravimo danes, je izbruhnil med Slovenci prav v Ljubljani leta 1871. Štrajkali so ljubljanski krojači in tako začeli vrsto štrajkov, ki so si desetletja sledili po vsej Sloveniji in zajeli skoro vse kategorije kvalificiranih in nekvalificiranih delavcev. Ti štrajki so poglavje zase v gospodarskem in političnem življenju Slovenije. Iz bojnega sredstva za izboljšanje gmotnih in delovnih razmer proletariata so se sčasoma razvili v bojno sredstvo za dosego političnih pravic in najvišjih socialističnih ciljev. Za naše delovno ljudstvo so bili vsekakor

pozitivni, saj so polagoma strli odpor delodajalcev, zagotovili delavstvu znosnejše življenje ter ga hkrati usposobili za vztrajno vzajemno razredno revolucionarno borbo.

O prvem štrajku v Ljubljani, tem važnem dogodku v zgodovini delavskega gibanja v Sloveniji, ki zasluži podrobnejše obdelave, skoro ni podatkov. Vemo le toliko, kolikor sta o njem pisala tedanji »Slovenski Narod« in »Laibacher Zeitung«; pisala sta pa zelo malo. »Slovenski Narod« z dne 25. marca 1871 piše:

»Med krojači v Ljubljani se snuje »strike«. Zahtevajo namreč »tarif« in povišanje plače za 40 %. Ker se do sedaj mojstri še jako trdo drže, ne vemo, kako se bo uravnala ta zadeva. Vsekakor bi bila mirna pametna pogodba želiti.«

»Laibacher Zeitung« z dne 27. marca 1871 poroča, da so se pogajanja med krojaškimi mojstri in pomočniki razbila. »Pomočniki vztrajajo pri 40 % zvišanju, mojstri pa so pripravljene zvišati mezde le za 15 %. Zato bo z današnjim dnem delo ustavljeno.«

»Slovenski Narod« z dne 30. marca istega leta poroča: — — Danes se je začel krojaški »strike«; vsi krojaški pomočniki so opustili delo. Pomagači so v soboto popoldne povabili svoje mojstre v dogovoru k Virantu, pa nikogar izmed mojstrov ni bilo in tako se ni bilo moč pogajati. Pomagači nameravajo napraviti krojaško družbo (asociacijo) in imajo tudi potreben kapital v rokah. Čudne pojme o »strike« pa ima gosp. Guttmann (policijski šef — op. pisca), ker je mislil to socialno vprašanje s tem rešiti, da vse krojaške pomagače dene v zapor. O genialnost!«

Kako se je štrajk nadalje razvijal in končal, iz kratkih beležk v tedanjih listih ni dovolj razvidno. »Laibacher Zeitung« z dne 3. aprila 1871 sporoča kratko, da sta se dva krojaška mojstra pogodila s svojimi pomočniki tako, da sta jim priznala 20 % mezdnno povišanje in »tarif«. Videti je, da so drugi mojstri še vnaprej odklanjali zahteve pomočnikov, ki so zato težili k osamosvojitvi in jo delno tudi dosegli. »Slovenski Narod« z dne 4. aprila 1871 piše: »(Krojaška asociacija) se je osnovala, kakor kaže današnji inserat, tudi v Ljubljani. Namen jej je, prodajati po društvenikih izdelano obleko v društveni prodajalnici. Ker so take asociacije le na korist občinstva in rušijo zastarele monopole, obračamo pozornost bralcev našega lista na nje.« — V isti številki je objavljen inserat, ki nannanja, da je bila »3. aprila odprta štacuna krojaške asociacije. Dela 30 % ceneje ka-

kor vsako drugo krojaško podjetje v Ljubljani. Asociacija biva nasproti Hradeckemu mostu, v hiši lekarničara Eggenberga, I. nadstropje.« (danes Jurčičev trg št. 2 — op. ured.)

Čeprav so podatki o prvem štrajku tako skopi, pa je vendar jasno čutiti, da so bile osnovne težnje tedanjega socialnega gibanja lastne tudi našemu delavstvu. Delavske asociacije in štrajki so bili v tistih časih osnovna gibala mednarodnega delavskega gibanja. Nasproti Schulze-Delitschevim nazorom o samopomoči, so delavci postavljali nekoliko radikalnejša Lassalova načela o dolžnosti države do produktivnih slojev. Da se je v tedanjem ljubljanskem delavskem društvu tudi o tem mnogo govorilo in v tej smeri delovalo, dokazuje naslednja notica, objavljena v »Laibacher Zeitung« 24. aprila 1871. leta.

»Na občnem zboru delavskega društva 23. aprila 1871 je Kunc pojasnil cilje in koristi delavskih društev. Njegov predlog, naj društvo odslej zasleduje Lassalova načela, je bil soglasno sprejet z velikim odobravanjem. Prav tako so navzoči podpirali in soglasno sprejeli njegov predlog, da se osnuje štrajkovni sklad (podčrtal pisec). Sklad ima okrog 50 goldinarjev, od katerih je bilo 40 vloženih v podporno blagajno.«

Navedeno ponovno potrjuje, da je delavsko gibanje v Sloveniji prešlo iz dobe organiziranja in priprav v dobo velikih socialnih bojov za izboljšanje gmotnih razmer in za uveljavljanje svojih političnih pravic. Prvemu štrajku so v resnici kmalu sledili mnogi drugi in zgledu krojaške produktivne asociacije so sledile še druge kategorije delavcev in nameščencev, ki so prav tako osnovali svoje zadruge.

Napak pa bi bilo presoditi ves pomen tedanjega gibanja le ob teh dejstvih. Nedvomno je na borbeno razpoloženje delavstva vplivalo še drugo veliko dejanje tiste dobe. Upor francoskega delavstva proti gnilemu francoskemu cesarstvu in proti nemškemu osvajalcu, ki je stopil na francoska tla, korakal proti Parizu, pred katerim pa se je moral ustaviti, ker je pariško ljudstvo proglasilo svojo komunono ter skoroda z goli rokami branilo čast revolucionarne Francije in zadrževalo osvajalca — je našel pri nas globok odmev. Razgibal je svobodoljubne sile, vzpodbudil probujajoče se delovno ljudstvo. Več notic in člankov iz tistih dni nam potrjuje, da je ljubljanska javnost napeto spremljala dogodke v Parizu, pred katerim je morala kloniti tista

nemška armada, ki je po bitki pri Sedanu tako zlahka prodirala dalje, in da je Ljubljana ob vsaki priliki javno izražala svoje simpatije pariškim revolucionarjem. Tako je prav zanimiva beležka o ljubljanski gledališki predstavi, priobčena v »Slovenskem Narodu« dne 14. februarja 1871, kjer beremo:

»Prizor ‚Faust in Marjetica‘ je gosp. Nolli v resnici izvrstno predstavljal. Upletenih je bilo mnogo političnih in sarkastičnih utrinkov, in ko je gosp. Nolli mesto vojaškega zbora v 4. dejanju opere »Faust« pel kuplet:

Oj slava nam je že pol leta bliz,
kar zobljemo francoski komis,
vendar še nismo prišli v Pariz!
Durch Gottes Fügung, das is gwiss!

Gledališče je odmevalo od demonstrativnega ploskanja.«

Revolucijo leta 1848 je pozdravil ljubljanski proletarijat s tem, da je snel sliko kneza Metternicha in jo vrgel v Ljubljano, razbil šipe ljubljanskemu županu in razdejal mitnico. Francosko revolucijo 1871. leta je dojemal že mnogo globlje. V tem času je že nastopil kot organizirana celota, bil na strani novega marksistično pojmovanega razrednega delavskega gibanja, idejno doraščal z mednarodnim socializmom, prevzemal njegove oblike boja in se z njim organizacijsko spajal. Hkrati je tudi usmerjal slovensko politično življenje k višjim ciljem.

Tako je Ljubljana pri nas ohranila svojo vodilno vlogo v socialnih gibanjih prejšnjih dob in našega veka vse do današnjih dni. Dala je slovenskemu delavskemu gibanju prvo delavsko društvo in izbojevala prvi štrajk na naših tleh. Od takrat pa do danes je bilo v našem mestu vselej aktivno neko revolucionarno delavsko jedro, okoli katerega so se zbirale vse napredne socialne sile. To jedro je vedno dajalo globlje obeležje njenemu političnemu udejstvovanju in izražalo njene revolucionarne težnje. Prav zaradi tega je Ljubljana tudi v narodnoosvobodilni borbi pokazala vso svojo moč, predanost in strnjjenost.

Od prvega štrajka pa do pričetka narodnoosvobodilne borbe je torej preteklo sedemdeset let. To je obdobje velikih naporov, porazov in uspehov delavskega razreda in le temeljito spisana socialna zgodovina našega naroda bo mogla prikazati veličino tega razvoja.

MARIBOR IN SLOVENSKA UNIVERZA

Vladimir Bonač

I. Maribor v preteklih desetletjih

Iz majhnega provincialnega mesta, kakršnih je bilo v Avstro-Ogrski na desetine, se je razvil Maribor v Jugoslaviji v eno najpomembnejših industrijskih središč in v močno slovensko kulturno žarišče. Borbena zgodovina tega mesta v preteklih sto letih bi zaslužila posebno razpravo. V tem članku omenjamo samo nekaj dejstev, ki so pomembna za naš predmet.

V vsakokratnem upravnem obsegu je živele v Mariboru naslednje število ljudi:

31. 12. 1910 . . .	27.994
31. 1. 1921 . . .	30.662
31. 3. 1931 . . .	33.149
15. 3. 1948 . . .	65.009

K večanju števila prebivalstva so prispevali trije viri: naravno naraščanje števila meščanov (presežek rojstev), večanje mestnega področja ter priseljevanje.

Naravni prirastek stalnega prebivalstva ni bil pomemben, saj se je rodilo l. 1948 le 951 ljudi več, kot jih je umrlo.

Važnejša sta bila druga dva vira. Od 705 ha, kolikršna je bila površina mesta Maribora l. 1910, se je povečala na 5.111 ha v l. 1948. Zaradi tega ni mogoče neposredno primerjati podatkov o prebivalstvu. To smo dosegli s tem, da smo preračunali, koliko ljudi je živele na površini iz l. 1948 v prejšnjih letih. Seveda tudi tak postopek ni brezhiben, ker so vključeni v sedanje mestne predele tisti, ki so bili prej popolnoma kmečki in so imeli drugačne razvojne pogoje. Za popolnejšo predstavo o preteklih izpremembah dodajamo podatke, koliko prebivalcev je živele istočasno v Ljubljani na ozemlju, kakršnega je imelo mesto leta 1948. Čeprav proračuni ne morejo biti tako točni kot popisni podatki, vendar lepo kažejo smer in jakost razvoja. V Mariboru je živele l. 1948 več ljudi kot v Ljubljani iz l. 1931, kjer so jih našteali 59.768.

Leto	Maribor			Ljubljana		
	število prebiv.	gostota	tempo razvoja*	prebiv. število	gostota	tempo razvoja*
1910	41.170	806	100,0	66.621	525	100,0
1931	50.190	982	121,9	92.253	727	138,5
1948	65.009	1.272	129,5	115.095	908	124,9

* vsako prejšnje leto = 100